

Justyna Tymieniecka-Suchanek
(Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Problemy ekologiczne w literaturze rosyjskiej. Od Antona Czechowa do Andrieja Bitowa

Wprowadzenie

We wschodnim kręgu kulturowym literatura rosyjska wypromowała postawę proekologiczną, stworzyła model myślenia ekologicznego stanowiącego podwaliny współczesnego ruchu na rzecz praw zwierząt, roślin i całej przyrody¹. Światopogląd ekologiczny ujawniało wielu pisarzy, publicystów i myślicieli, w tym wybitny filozof Nikołaj Bierdiaje². Jan Dębowski wyraża przekonanie, że mentalność prawosławna wyartykułowała już wcześniej idee uznawane obecnie za kluczowe w ruchach ekologicznych³. Rosyjskich prekursorów ekologii głębokiej, kongenialnych intelektualistów amerykańskim, reprezentujących rodzaj myślenia w kategoriach „ekoznawstwa” było wielu. Zwróćmy uwagę przynajmniej na kilku, dokonując krótkiego przeglądu literatury rosyjskiej od końca XIX do schyłku XX wieku.

¹ To szeroki temat i w niewielkim stopniu opracowany. W Polsce zajmuje się nim Iwona Zdanowicz. Zob. publikacje pod nazwiskiem I. Ostaszewska, *Literatura rosyjska wobec problemów ekologii. Rekonesans*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, Białystok 2010, t. 10; *Человек и природа в „Экологическом романе” С.П. Залыгина*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, Białystok 2011, t. 11; *Elementy humanizmu ekologicznego w prozie „wiejskiej”*, „Studia Wschodniosłowiańskie”, Białystok 2012, t. 12; *Religijno-filozoficzny kontekst problemów ekologicznych w twórczości publicystycznej Wiktora Astafjewa*, [w:] *Антропология литературы: методологические аспекты и проблемы*, Grodno 2013, cz. 3. W innych źródłach naukowych odnajdujemy problemy dotyczące nie tyle samej ekologii, ile etyki ekologicznej. Pierwsza podjęła ten problem uczennica Andrzeja de Lazari na materiale literatury rosyjskiej. Zob. B. Żejmo, *Problemy etyczne we współczesnej prozie i publicystyce rosyjskiej*, Łódź 2000, s. 33–68. O ekoetyce traktuje moja monografia, ale w węższym zakresie, bo w odniesieniu do kwestii zwierząt. Zob. J. Tymieniecka-Suchanek, *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*, Katowice 2013.

² Zob. szerzej: J. Dębowski, *Przyroda w filozofii rosyjskiego prawosławia*, Olsztyn 1998.

³ Tamże, s. 8.

Anton Czechow

Na początek proponuję przyrzeć się następującemu fragmentowi tekstu:

Mapa naszego powiatu, sprzed lat pięćdziesięciu. Ciemno- i jasnozielona barwa oznacza lasy; zajmują one połowę całego obszaru. Tam, gdzie zieleń pokryta jest czerwoną siatką, żyły losie, kozy... Zaznaczam tu i florę, i faunę. Na tym jeziorze żyły łabędzie, gęsi, kaczki i – jak mówią starzy – wszelkiego ptactwa moc nieprzejrzana; [...] Bydła rogatego i koni było zatrzęsienie. Poznać po niebieskiej barwie. Na przykład [...] tu były całe tabuny i na każde gospodarstwo przypadało po trzy konie. [...] Teraz spojrzmy niżej. Oto stan sprzed lat dwudziestu pięciu. Tu już na lasy przypada tylko jedna trzecia całego obszaru. Kóz już nie ma, ale losie jeszcze są. Barwa zielona i niebieska już wyblakły. [...] Przechodzimy do części trzeciej: mapa powiatu w chwili obecnej. Barwa zielona jeszcze znajduje się tu i ówdzie, ale nie w sposób ciągły, tylko plamami; znikły i losie, i łabędzie, i głuszce... [...] Na ogół jest to obraz stopniowego i niewątpliwego zwyrodnienia, które za jakieś dziesięć do piętnastu lat osiągnie szczyt. Powie pani, że to wpływ kultury, że stare musiało z konieczności ustąpić miejsca nowemu. [...] Mamy tu do czynienia ze zwyrodnieniem wywołanym zbyt uciążliwą walką o byt, jest to zwyrodnienie na skutek martwoty, ciemnoty, zupełnego braku uświadomienia, kiedy to zziębnięty, wygłodniały i chory człowiek, byleby ocalić resztki życia i uratować swoje dzieci, chwytą się instynktownie i nieświadomie wszystkiego, czym tylko może zaspokoić głód i ogrzać się, niszczy wszystko: ale w zamian nie stworzono jeszcze nic⁴.

Na pierwszy rzut oka można by sądzić, że słowa te, w oparciu o sporządzoną przez siebie mapę ekologiczną terytorium jakiegoś powiatu, wypowiada współczesny ekolog, komentując własne obserwacje stanu środowiska naturalnego, podczas wywiadu udzielanego dziennikarce „zielonej” gazety z rodzaju znanych miesięczników, np. „Zielone Brygady” i „Dzikie Życie”. Nic bardziej mylnego! Ta profetyczna opinia-przeestroga należy do lekarza Michała Astrowa – bohatera dramatu Antona Czechowa *Wujaszek Wania* z 1896 r.

Gdyby nie „korekta” (kwadratowe nawiasy) monologu bohatera dokonana na potrzeby wprowadzenia do niniejszego artykułu, polegająca na wyrzuceniu słów podpowiadających wschodnie rejony i odległe czasy (np. „kartogram”, „młyny wodne”, „chutory”, „pustelnie sekciarzy”, „tyfus”, „dyfteryt”), jedynie refleksja o zwyrodnieniu, walce o byt⁵ i przemianach kulturowych, nasunęłaby uważnemu odbiorcy myśl o epoce

⁴ A. Czechow, *Wujaszek Wania*, tłum. A. Sandauer, [w:] *Antologia dramatu rosyjskiego*, t. II, *Turgieniew – L. Tolstoj – Suchowo-Kobylin – Czechow – Gorki*, Warszawa 1954, s. 343.

⁵ W sztuce Czechowa można dostrzec echa darwinizmu, którego idee chętnie wówczas przekładano na życie społeczne. Darwinizm miał w Rosji swoich akolitów zwłaszcza wśród poetów przełomu XIX i XX wieku, np. Wielimira Chlebnikowa i Osipa Mandelsztama. Jeśli pierwszy przejawiał autentyczne zainteresowanie naukami biologicznymi, to drugi odnosił się do darwinizmu z należą mu estymą wykorzystując jego idee do głoszenia poglądów społeczno-politycznych. O pozaliterackich fascynacjach naukowych Chlebnikowa piszę w książce *Literatura rosyjska wobec upodmiotowienia zwierząt. W kręgu zagadnień ekofilozoficznych*, Katowice 2013, s. 148-149. O poglądach Mandelsztama na temat stylu literackiego i naukowego Darwina zob. O. Mandelsztam, *Słowo i kultura. Szkice literackie*, tłum. R. Przybylski, Warszawa 1972, s. 162-168; O. Mandelsztam, *Nieograbiony i nierozgromiony. Wiersze i szkice*, tłum. A. Pomorski, Warszawa 2011, s. 263-275, 331-376. Bez względu na to, jak traktowano darwinizm, **idee biologiczne w dyskursie wielu rosyjskich filozofów i pisarzy, pojawiają się stosunkowo często i nieprzypadkowo**. Stwierdzenie, że w Rosji, podobnie jak w innych krajach europejskich, idee biologiczne (wówczas przyrodnicze) pojawiły się w myśli humanistycznej głównie za sprawą Charlesa Darwina, odkrywcze nie jest. „W XIX wieku nauki przyrodnicze nie uległy jeszcze radykalnej specjalizacji;

przełomowej (XIX i XX wieku)⁶, ponieważ usunięta przeze mnie charakterystyka powiatu z bagnami i bezdrożami, komarami, pożarami i nędzą (rysująca trudną sytuację mieszkańców wsi) również dzisiaj nie należy do rzadkości (mam na myśli odległe zakątki Rosji). Prawdopodobnie doświadczony i obeznany z literaturą rosyjską czytelnik doszukałby się w przytoczonym na początku cytacie informacji, które pozwoliłyby mu osadzić ów tekst w historycznym miejscu i czasie, ale tylko specjalista – wskazałby na utwór Czechowa od razu.

Dzisiaj wiemy, że „w zamian” (z ostatniego zdania lekarza charakteryzującego człowieka jako niszczyciela, by nie rzec pasożyta) stworzono wysoce zurbanizowaną, uprzemysłowioną, stechnicyzowaną i skomputeryzowaną cywilizację, lecz przez to człowiek – wbrew sugestiom Czechowa – nie stał się ani zdrowszy, ani mądrzejszy. Jest bogatszy, ale nie szczęśliwszy. To, co stworzono nie przyniosło przyrodzie, a co za tym idzie także człowiekowi nic dobrego. Od czasów wybitnego rosyjskiego dramaturga na miejscu wytrzebionych lasów pojawiło się to, nad czego brakiem pisarz ubolewał, a więc szosy, kolej żelazna, fabryki i szkoły, bo wówczas – jak wyjaśnia Astrow Helenie „lud stałby się zdrowszy, bogatszy, mądrzejszy... Ale przecież nic podobnego tu nie ma!”⁷. Wszystko to, o czym marzy bohater Czechowa pojawiło się w nadmiarze i, paradoksalnie, właśnie ów nadmiar osiągnięć cywilizacyjnych staje się obecnie przyczyną wielu katastrof i zakłóceń ekologicznych. Z punktu widzenia rozwoju świadomości ekologicznej czasy autora *Wiśniowego sadu* reprezentują ważny okres w dziejach Rosji, bo – pomimo że wydarzenia społeczno-polityczne temu nie sprzyjały – zaczęto interesować się ochroną zwierząt i dziekiej przyrody, fascynowano się ideami wegetarianizmu, krytykowano polowanie i wiwiskę⁸. W innym miejscu sztuki *Wujaszek Wania* ten sam bohater, *notabene* wegetarianin, uznawany przez otoczenie za dziwaka mającego *idee fixe* na punkcie sadzenia i ochrony lasów, wielki miłośnik drzewostanu („Wciąż las i las. Myślę, że to monotonne”⁹ – krytykuje Michaiła Helena), ubolewa nad brakiem „bepośredniego, czystego, swobodnego stosunku do przyrody i do ludzi”¹⁰. Wprawdzie w połowie XIX stulecia Siergiej Aksakow jako pierwszy pisarz rosyjski uznał świat roślinno-zwierzęcy za wartość samą w sobie, ale to Czechow dostrzegł, że człowiek stanowi realne zagrożenie dla przyrody. O tym, że myślenie, które dzisiaj nazywamy ekologicznym cechuje autora *Wujaszka Wani* świadczą dobitnie następujące słowa Astrowa skierowane do Iwana Wojnickiego. Oto jakich rad udziela Michaił swojemu rozmówcy:

Możesz palić w piecu torfem, a szopy budować z kamienia. No, zgadzam się, aby wyrębywać lasy, kiedy to jest konieczne, ale po cóż je niszczyć? Lasy rosyjskie trzeszczą pod toporami, miliardy drzew giną, legowiska zwierząt i gniazda ptasie pustoszeją,

przykładem są obszary naukowych zainteresowań Darwina – geologia, paleontologia, botanika, zoologia, anatomia porównawcza, fizjonomika, frenologia [...]”. G. Świtek, *Darwin, darwinizm i kultura wizualna XIX wieku*. „Teksty Drugie” 2011, Nr 3, s. 69.

⁶ W Rosji (i nie tylko) na przełomie XIX i XX w. przeciwstawiano „pojęcia kultura i cywilizacja, traktując to ostatnie jako formę zwyrodnienia, degeneracji i zagłady kultury”. J. Tymieniecka-Suchanek, *Proza Walerija Briusowa wobec kultury. W poszukiwaniu analogii historycznych*. Katowice 2004, s. 18.

⁷ A. Czechow, *Wujaszek Wania...*, s. 343.

⁸ Zob. szerzej J. Tymieniecka-Suchanek, *Literatura rosyjska wobec...*, s.147-182.

⁹ A. Czechow, *Wujaszek Wania...*, s. 330. Warto zwrócić uwagę na monografię M.I. Zielińskiej, *Obrzeża i dale leśne. Motywy sylficzne w prozie rosyjskiej XX wieku*, Warszawa 2010.

¹⁰ Tamże, s. 338-339.

rzeki płynięją i wysychają, cudowne krajobrazy nikną bezpowrotnie, a wszystko to dlatego, że leniwemu człowiekowi nie chce się schylić i podnieść paliwa z ziemi. [...] Lasów jest coraz mniej, rzeki wysychają, zwierzyna się przeredza, klimat pogarsza i z dnia na dzień ziemia ubożeje i brzydnie”¹¹.

Co ciekawe, ekologiczny zmysł i profetyzm pisarza o nadciągających zagrożeniach dał o sobie znać we wcześniejszych jego utworach, np. w opowiadaniu *Fujarka* (1887). W utworze tym prosty Łuka przepowiada przyrodniczą katastrofę, czego oznaką mają być ginące gatunki zwierząt i ptaków. W odczuciu pastucha świat natury chyli się ku upadkowi. W pytaniach: „Gdzie też się one ptaki podziały? Toć pomnę, dwadzieścia lat temu były tu i gęsi, i żurawie, i kaczki, i cietrzewie – chmara tego, ćma! [...] I gdzie się to podziało?”¹², brzmi autentyczna troska i niepokój staruszka o stan otaczającego go środowiska naturalnego. Łuka żali się, że wyginęły ptaki drapieżne i maleje liczba zwierząt leśnych. Łuka interesuje się stanem wód (rzeki i jeziora są mniej rybne i wysychają). Za ten stan rzeczy Czechow nie obwinia wprost człowieka, polującego i prowadzącego rabunkową gospodarkę, lecz siły wyższe. W ujęciu bohatera przyrodzie grozi katastrofa czy zagłada w znaczeniu eschatologicznym – zbliża się koniec świata. Zaskakujący ekologiczny profetyzm autora nie pozostawia wszak czytelnikowi złudzeń co do przyczyn spustoszenia. Stanowisko prostego chłopskiego filozofa szanującego wszystko, co istnieje, budzi szacunek.

Podobną postawę proekologiczną reprezentuje bohater Dmitrija Mamina-Sybiraka, autora szkiców o przyrodzie Uralu i Syberii. W jednym z utworów *Приёмьши* (*Znajda*) z cyklu myśliwskiego idee biocentryczne głosi chłop Taras, który żyje z dala od cywilizacji, szanuje zwierzęta oraz widzi naturalną rozumność przyrody. Jego zdaniem całe żywe stworzenie ma „swój porządek i swój rozum”¹³. Pogląd ten osadzony w szerszym kontekście tekstu pisarza przekazuje złożoną myśl o teleonomii wartościowania w procesie ewolucji. Przyroda sama wie, co dla niej jest korzystne/szkodliwe czy sprzyjające/niesprzyjające jakości biologicznego życia (zdolności dostosowawczej, tj. *fitness*) w warunkach zgodnych z jej ekotypem¹⁴. Tyle mówi o rozumności przyrody współczesna wykładnia neonaturalistyczna, ale by zrozumieć ekologiczne intencje pisarzy nie trzeba odwoływać się do złożonego intelektualnie kontekstu naukowego. Utwory Czechowa czy Mamina-Sybiraka dowodzą, że nie trzeba „tęgich głów”, by wiedzieć – tak jak wymienieni wyżej przedstawiciele ludu – że przyroda jest harmonijną całością o względnej równowadze, gdzie nic nie dzieje się bez powodu. Postawa bohaterów – Tarasa czy Łuki – świadczy o życzliwym stosunku rosyjskiego chłopstwa do dzikiej natury. Poza tym dowodzi, że źródła obecnego myślenia ekologicznego należy poszukiwać w ludowej mądrości, a pierwszą akcenty etyki ekologicznej odnajdujemy w literaturze rosyjskiej drugiej połowy XIX w.

Rozważania ekologiczne prowadzone na odpowiednio dobranym materiale literackim wychodzą naprzeciw współczesnym oczekiwaniom i wpisują się w nurt ak-

¹¹ Tamże, s. 330–331.

¹² A. Czechow, *Święta noc i inne opowiadania*, tłum. I. Bajkowska i in., wyb. N. Modzelewska, Warszawa 1987, s. 99.

¹³ Д. Мамин-Сибиряк, *Приёмьши. Из рассказа старого охотника*, [w:] *Жизнь рядом с нами. Рассказы о животных*, wyb. А.И. Журавлёва, В.Н. Некрасов, Москва 1983, s. 45.

¹⁴ J. Wawrzyński, *Podstawy teoretyczne neonaturalistycznej bioetyki środowiskowej*, Poznań 2000, s. 215.

tualnych dyskusji służących odkrywaniu prawdziwego oblicza natury, statusu fauny i flory w etyce i ekologii, a także stosunku człowieka do przyrody jako całości. We współczesnej myśli humanistycznej intensywnie rozwija się panekologizm¹⁵. Ostatnio mamy do czynienia z odświeżoną wersją humanizmu rozwijającego się od połowy XX wieku. Odzwierciadla ona przechodzenie od tradycyjnego humanizmu antropocentrycznego do nowatorskiego humanizmu uniwersalnego, gdzie przedmiot zainteresowania stanowi wszystko, co nas otacza: cała przyroda, kosmos, wszechświat. Humanizm uniwersalny dehierarchizuje opozycję człowiek – przyroda, a nawet człowiek – wszechświat. Obecnie została zdeprecjonowana zasadność opozycji przyroda – historia, która nie ma racji bytu choćby ze względu na to, że spowodowana przez człowieka ewentualna katastrofa ekologiczna pociągnie za sobą zagładę ludzkości i tym samym położy kres jej historii. Poglądy antropocentryczne powoli zastępują różnego rodzaju przekonania z przedrostkami wskazującymi na to, że homocentryzm, podobnie jak niegdyś europocentryzm, należą do przeszłości. Są to takie idee, jak ekocentryzm, biocentryzm, a nawet zoocentryzm.

Literatura przełomu XIX i XX wieku

Za biocentrystów rosyjskich uznać można Władimira Czertkowa, Daniilę Andrejewa i Iwana Gorbunowa-Posadowa. Ten ostatni został nazwany przez zoologa/ekologa Władimira Borejko „apostolem etyki ekologicznej”¹⁶. Doskonałym przykładem postawy proekologicznej był czołowy przedstawiciel futuryzmu – Wielimir Chlebnikow – absolwent wydziału przyrodoznawstwa, autor artykułów z dziedziny biologii. Autor wiersza *Bobebi* zasłynął jako „badacz przyrody”¹⁷. Jego ojciec, ornitolog i leśnik, nie tylko zaszczepił przyszlemu poecie zamiłowanie do przyrody, ale i przekazał umiejętności profesjonalnego prowadzenia obserwacji naukowych. Przyszły poeta od dzieciństwa robił notatki fenologiczne, prowadził kolekcję faunistyczną, studiował i opisywał gatunki zwierząt charakterystyczne dla różnych obszarów na Ziemi, uczestniczył w ekspedycjach do Dagestanu i na Ural. Fascynował się metabiozą, czyli procesem wytwarzania przez jedne organizmy korzystnych warunków dla rozwoju innych biontów¹⁸, którą można analizować w trzech aspektach: genetycznym, chronologicznym i ekologicznym. Etyczne dylematy Chlebnikowa związane z roślinami w kontekście dzisiejszych rozważań o prawach drzew¹⁹, pozwalają dostrzec w jego twórczości cechy

¹⁵ Pisz o tym I.C. Скоропанова, *Русская постмодернистская литература: новая философия, новый язык*, Санкт-Петербург 2002, s. 312–318.

¹⁶ В.Е. Борејко, *Иван Иванович Горбунов-Посадов как апостол экологической этики*. <http://www.ecoethics.ru/old/m4.07/x3.html> [data dostępu: 20.02.2013]

¹⁷ Р.В. Дуганов, *О Хлебникове*, [w:] В. Хлебников, *Стихотворения. Поэмы. Драммы. Прозы*, Москва 1986, s. 11–12.

¹⁸ В.В. Хлебников, *Опыт построения одного естественно-научного понятия*, «Вестник студенческой жизни» 1910, № 1. Podaje za: В.А. Дышниц, С.В. Чебанов, *Биологические идеи Велимира Хлебникова В: Хлебниковские чтения. Материалы конференции 27–29 ноября 1990 г.* Ред. С.В. Старкина, Санкт-Петербург 1991, s. 99.

¹⁹ Pisz o tym wyczerpująco amerykański ekoprawnik. К. Стоун, *Должны ли деревья иметь права?* „Гуманитарный экологический журнал” 2001, nr 1, s. 56–60. Obecnie moralnymi partnerami człowieka są prócz zwierząt również rośliny, które Władimir Borejko nazywa podmiotami. Zob. rozdział: *Дикие животные и растения как моральные партнеры человека і Права живых существ* w książce ukraińskiego zoologa/ekologa: В.Е. Борејко, *Этика и практика охраны биоразнообразия*. Киев 2008. Korzystam z wersji elektronicznej [ghttp://biospace.nw.ru/ecoethics/books/boreiko_biodiv.pdf](http://biospace.nw.ru/ecoethics/books/boreiko_biodiv.pdf) [data dostępu: 07.11.2012]

profetyczne. Dodajmy, że twórczość poety od niedawna jest badana w kluczu ekologii kulturowej²⁰, a w jego niedokończony powieści *Еня Воейков* (*Enia Wojejkow*, 1904) dają się zauważyć akcenty proekologiczne.

Do podjęcia rozważań ekologicznych skłania problematyka przyrodnicza (zwierzęca) z cyklu Lidii Zinowjewej-Annibał *Трагический зверинец* (*Tragiczny zwierzyńiec*, 1907), ale pamiętajmy, że w prozie pisarki *homo sapiens* nie jest przeciwstawiony naturze. Osobliwość tej twórczości wyznacza triada: człowiek, przyroda, Bóg. Co ważne, to nie ludzka istota jest przyczyną zła, ale niedoskonałość świata, zaś człowiek występuje w roli obrońcy słabszych przed silniejszymi. Pobrzmiewa tutaj myśl antyekologiczna, jest to bowiem patos ingerencji i protestu przeciwko niesprawiedliwemu porządkowi świata²¹.

Po przewrocie październikowym 1917 r. problemy związane z ochroną przyrody schodzą na dalszy plan. Przeworsowanie tematyki zwierzęco-roślinnej, czyli nie mającej nic wspólnego z zagadnieniami społeczno-politycznymi, nie było łatwe. Udało się to pisarzowi Michaiłowi Priszwinowi, w którego twórczości mamy do czynienia z intymnymi przeżyciami autora nie na łonie natury, ale w bliskim zetknięciu z przyrodą, w ukazaniu „dzieci przyrody”: zwierząt w lesie, ludzi na pustyni, ryb w oceanie – wszystko to w symbiozie²². Priszwina słusznie określa ją mianem „wielkiego pisarza-ekologa”, który nie antropomorfizuje przyrody i nie naturalizuje człowieka²³. Idee ekologiczne w jego pisarstwie zauważa Ryszard Radziuk: „Dzisiaj, kiedy świadomość niebezpieczeństwa zachwiania równowagi ekologicznej stała się powszechną, jego myśl trudno nazwać odkrywczą. Priszwin głosił ją już w latach 20.–30., kiedy o tym zagrożeniu nikt nie myślał (przynajmniej w byłym Związku Radzieckim [...])”²⁴. W twórczości autora *Korzenia życia* przyroda żyje własnym życiem, a człowiek może osiągnąć stan równowagi i szczęścia tylko pod warunkiem, że będzie postępować zgodnie z jej prawami i podporządkuje się im. Z utworów Priszwina wyłaniają się jednak dwa oblicza pisarza – obserwatora i badacza przyrody oraz myśliciwego; to ostatnie zdaje się klócić ze współczesnym ekologicznym systemem wartości etycznych.

Literatura drugiej połowy XX wieku

W latach 1960–1970 na rosyjskiej mapie literackiej pojawiają się utwory poetyckie, w których zwierzę staje się niewinną ofiarą działalności człowieka, np. polowania. Poezja tego okresu walczy ze stereotypem wyższości człowieka nad zwierzętami²⁵. Warto przypomnieć wiersze Jewgienija Jewtuszenki (np. *Глухариний ток*), Bułata Oku-

²⁰ „Ekologia kulturowa wpisuje się w długą historię refleksji nad współoddziaływaniem środowiska naturalnego i kultury”. Zob. A. Brus, *Próba interpretacji poematu „Żuraw” w kluczu ekologii kulturowej*. W: *W kręgu problemów ekologii kultury*. Red. H. Chałacińska, K. Kropaczewski. Poznań 2011, s. 102.

²¹ Т. Михайлова, *Старца великого тень... Лидия Зиновьева-Аннибал. Тридцать три урожая: Роман, рассказы, эссе, пьесы*. «Знамя» 1999, № 10. Podają za: <http://magazines.russ.ru/znania/1999/10/mihailov-pr.html> [data dostępu: 4.02.2010].

²² К. Янович-Страда, Михаил Пришвин, [w:] *История русской литературы. Серебряный век*. Ред. Ж. Нива, И. Серман и др. Москва 1995, s. 316.

²³ Tamże, s. 318.

²⁴ R. Radziuk, *Człowiek i przyroda w twórczości Michaiła Priszwina*, [w] *Człowiek i przyroda w literaturze rosyjskiej*, red. K. Prus, Rzeszów 1995, s. 55.

²⁵ М. Эпштейн, *Мир животных и самосознание человека*. <http://www.nvzk.kuzbass.net/dworecki/other/e/2//animals.htm> [data dostępu: 20.10.2011].

dżawy (np. *Охотник*), Andrieja Demientjewa (*Лось*)²⁶ czy Andrieja Wozniesińskiego (np. *Бобровый плач, Охота на зайца*). Ostatni z wymienionych poetów wyraża negatywny stosunek do wiwisekcji. Jego wiersze ilustrują typową tendencję poezji drugiej połowy ubiegłego wieku, polegającą na tym, że do głosu dochodzi etyka ekologiczna, która starą prawdę: „Nie rób drugiemu, co tobie nie miłe”, próbuje odnieść do świata zwierząt²⁷. Michaił Epstein twierdzi, że poezja tego okresu uprzedza hipotetyczny przewrót ekologiczny, kiedy przeciw ludziom powstanie i zbuntuje się – według Wozniesińskiego – większość eksploatowanych pierzastych, rogatych i kopytnych istot (np. *Экология*). Przyroda ożywiona zemści się na człowieku. W liryce autora *Экологии* pojawia się podwójna metamorfoza – zwierzęta przybierają cechy człowieka, a ludzie – zwierzęce. Poeta ukazuje wizję, gdzie ludzie stają się ofiarami, a zwierzęta – zwycięzcami, np. w jednym z wierszy podmiot liryczny zostaje daniem na półmisku, a nad ludzkim mięsem uczują dziki (*Кабанья охота*). Wozniesiński rysuje współczesną rzeczywistość jako świat dychotomiczny (przyroda i cywilizacja) w poemacie *Oza*, w którym apeluje o ocenę moralną stosunku człowieka do przyrody²⁸. W latach 60. problematyka ekologiczna pojawia się też w publicystyce Siergieja Załygina. Pisarz na łamach prasy omawia przyczyny katastrofalnego stanu środowiska naturalnego w Rosji.

W okresie istnienia ZSRR poglądy ekologiczne głosili Leonid Leonow, Oleg Wołkow, Nikołaj Sładkow, Boris Riabinin. Dotyczyły one zakazu polowań²⁹, apelowano o życzliwe traktowanie zwierząt³⁰. Jeśli na Zachodzie walka o środowisko naturalne została podjęta przez „teoretyków”, to w Rosji „literatura stała się trybuną sporów ekologicznych”³¹. Zagrożenia ekologiczne pierwsi zaczęli dostrzegać autorzy *science fiction*, np. Arkadij i Boris Strugaccy, Kiril Bułyczow, Dmitrij Bilenkin, Olga Łarionowa.

Literatura współczesna drugiej połowy XX wieku stała się orężem ekologicznej walki o środowisko naturalne. Wiodącą rolę odegrali Walentin Sołouchin, Wasilij Biełow, Wiktor Astafjew, Walentin Rasputin czy Andriej Bitow. Pisarze nie musieli głosić oficjalnych, programowych deklaracji, by ich twórczość postrzegano jako odzwierciedlenie światopoglądu ekologicznego, co dotyczy Borisa Pasternaka³². Nie pozostał obojętny na stan środowiska naturalnego Aleksandr Sołżenicyn, który w eseju *Jak odbudować Rosję?* (1989) zabrał głos w sporze ekologicznym pisząc wprost, że Rosjanie są na dnie³³. Walerij Sagatowski twierdzi, że kulturę rosyjską cechuje „ekologiczna duchowość” ukształtowana przez filozofię religijno-idealistyczną, ale opinia ta wobec alarmujących statystyk o katastrofie ekologicznej w Rosji budzi poważne wątpliwości³⁴.

²⁶ O łosiach w literaturze i kulturze rosyjskiej zob. mój artykuł *O litości dla łosi wołanie poety... Kilka uwag na marginesie wiersza Andrieja Demientjewa...*, „Dziki Życie” 2014, nr 9, s. 8–9.

²⁷ М. Эпштейн, „Природа, мир, тайник вселенной...”. Система пейзажных образов в русской поэзии. Москва 1990. <http://www.nvzk.kuzbass.net/dworecki/other/e/2//animals.htm> [data dostępu: 20.10.2011].

²⁸ Zob. Л. Скорино: *Послесловие*. В. А. Вознесенский, Ахиллесово сердце. Стихи. Москва 1966, s. 258–273.

²⁹ Zob. np. Н. Сладков, *Дикая фигура охотника*. «Звезда» 1965, № 3; Б. Рябинин: *Охота – убийство?*

«Звезда» 1966, № 4.

³⁰ В. Riabinin napisał eseje, których same tytuły jasno wyrażają postawę pisarza wobec zwierząt: *Люди, которых мне открыли собаки; А вам жаль старых коней?; Она любила все живое; Человек познает зверя*. Zob. Б. Рябинин, *Ушедшее – живущее. Книга воспоминаний*, Москва 1985.

³¹ Zwraca na ten fakt uwagę: В. Зеймо, *Проблемы этические в современной прозе...*, s. 36.

³² Zob. Z. Zbyrowski, *Экологическое мировоззрение Бориса Пастернака*, [w] *Ze studiów nad językami i literaturami wschodniosłowiańskimi*, red. В. Tichoniuk, W. Wilczyński, Zielona Góra 2004.

³³ А. Соłżеницин, *Как odbudować Rosję? Refleksje na miarę moich sił*, tłum. J. Zychowicz, Kraków 1991, s.5.

³⁴ В.Н. Сагатовский, *Истоки экологической духовности в русской философии*. «Весте» 1996, № 4, s. 74–88.

Etyka ekologiczna powróciła w Rosji do łask na przełomie lat 80. i 90. w spuściznie Andrieja Bitowa z ukształtowanym w niej modelem „człowieka ekologicznego”³⁵, Swietłany Aleksijewicz i Siergieja Załygina³⁶. W utworze *Экологический роман* (*Powieść ekologiczna*, 1993) Załygin dokumentuje zagrożenia na podstawie materiału faktograficznego o budowie elektrowni wodnych³⁷. Lata 80. i 90. są w Rosji okresem przełomowym, ponieważ ekoetyką zainteresowali się profesjonalści – filozofowie i przyrodnicy. Dyskusję zainicjował artykuł *Человек и животное. Этика отношений* (*Człowiek i zwierzę. Etyka relacji*) biologa i ekologa Aleksieja Giliarowa, który już pod koniec lat 70. zwrócił uwagę na relacje ludzi i zwierząt w ramach moralnej odpowiedzialności człowieka za faunę³⁸. Proces deideologizacji w rosyjskiej myśli etycznej rozpoczął się około 1985 r. Od tego czasu filozofowie dążyli do wypracowania etyki stosowanej, m.in. bioetyki i etyki ekologicznej³⁹.

W prozie Wiktora Astafjewa można zaobserwować wielką sympatię dla świata fauny i flory, np. w opowiadaniu *Кого оптакуешь, свиерчынно?* etyczna postawa wobec lasu i jego mieszkańców charakteryzuje Piotra. Bohater rozmawia z drzewami, ubolewa nad tym, że ludzie nie szanują przyrody. Człowiek będzie mógł postępować rozważnie wobec przyrody dopiero wówczas, gdy nauczy się słuchać i rozumieć jej świat. W poglądach bohatera daje o sobie znać szczerą troską o przyszłość całej Ziemi, w jego słowach wyraźnie dźwięczy nuta proekologiczna:

Ileż to wymyślono maszyn i rozmaitych urządzeń po to, by zrębać najwzwyklejsze żywe drzewo. Ale czy tak dużo głowili się ludzie nad tym, by pomóc drzewu rosnać szybciej, by zdrowe było i silne? Ile drzew ścięto, a ile posadzono? Trzeba to obliczyć i zbilansować, dopóki nie jest za późno⁴⁰.

Andriej Bitow

W nurt ekologiczny wpisuje się twórczość oryginalnego pisarza postmodernistycznego – Andrieja Bitowa (ur. 1937). Relacja człowiek – środowisko naturalne, a w węższym zakresie człowiek – zwierzę, daje o sobie znać w trylogii *Оглашенные* (*Nawiedzeni*), która ukazała się w całości w 1995 r. Złożyły się na nią powieści: *Птицы, или Оглашение человека* (*Ptaki, czyli Nawiedzenie człowieka*), *Человек в неужаже* (*Człowiek w pejzażu*), *Ожидание обезьян* (*Oczekiwanie na małpy*). Pisarz stawia tu następujące pytania: Jakie miejsce zajmuje człowiek w środowisku naturalnym? Jaką rolę powinien pełnić człowiek w przyrodzie? Kim jest człowiek dla przyrody czy wobec niej? Nie bez powodu więc twórczość Bitowa lat 80.–90. została określona przez Irinę Skoropaną terminem „postmodernizm ekologiczny”⁴¹.

Zob. szerzej: B. Żejmo, *Problemy etyczne we współczesnej prozie...*, s. 38, przyp. 25.

³⁵ Zob. T. Dudek-Listwan, *Andriej Bitow. Człowiek, dzieło, myśl*. Kielce 2007, s. 77–89.

³⁶ Zob. *Мотив личной ответственности за природу* (С. Залыгин. С. Алексиевич), [w] К.Д. Гордович, *Русская литература конца XX века*, Санкт-Петербург 2003, s. 134–138.

³⁷ С. Залыгин, *Экологический роман*. «Новый мир» 1993, № 12. http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1993/12/zalig/html [data dostępu: 11.11.2009].

³⁸ А. Гиляров, *Человек и животное. Этика отношений*, «Наука и жизнь» 1976, nr 12.

³⁹ B. Żejmo, *Etyka*, [w] *Idee w Rosji*, T. 4, red. A. de Lazari, Łódź 2001, s. 616.

⁴⁰ W. Astafiew, *Сафировый змierzch*, tłum. H. Klemińska, Warszawa 1973, s. 271.

⁴¹ Podaję za: T. Dudek-Listwan, *Andriej Bitow. Człowiek, dzieło, myśl*, Kielce 2007, s. 108.

W trylogii *Nawiedzeni* mamy do czynienia z bardzo dojrzałym i szerokim podjęciem problematyki ekologicznej w aspekcie filozoficznym. W powieściach znalazły rezonans takie zagadnienia, jak ekologia jako nauka, nisza ekologiczna, rabunkowa gospodarka człowieka, ochrona przyrody, etologia, przewyciężenie antropomorfizmu w badaniu świata zwierząt itd. Są one odzwierciedleniem na rozwój XX-wiecznej świadomości ekologicznej. Przedmiotem refleksji autora *Nawiedzonych* jest „człowiek, ujmowany nie jako mieszkaniec określonego terytorium, kraju, lecz jako mieszkaniec Ziemi”⁴². Ideałem dla pisarza jest *homo ecologicus*, a więc „człowiek, który uznaje siebie za istotę równorzędną w stosunku do innych istot żywych”⁴³. Człowiek taki ma świadomość zależności życia swojego gatunku od zwierząt i stanu środowiska, w jakim żyje. Ważniejsze staje się dla niego „być” niż „mieć”. Respektuje zasady zrównoważonego rozwoju, kieruje się ideami ekocentrycznymi, sumieniem i świadomością ekologiczną. Głównym tematem trylogii Bitowa są rozważania o niszczącym oddziaływaniu człowieka na przyrodę, o fałszywym egocentrycznym przekonaniu człowieka, że jest panem i władcą przyrody, dla którego ekonomia liczy się bardziej od ekologii, o podążaniu człowieka ku samozagładzie, do czego prowadzi go własna pycha. W *Ptakach* rozważania filozoficzne wypływają z dyskusji polemicznej narratora z doktorem D. na szeroko zakrojony temat o człowieku w ogóle, o jego relacjach ze zwierzętami, o stosunku do przyrody jako takiej. Doktor D. nie tylko posiada bogatą wiedzę ekologiczną, ale również etologiczną.

W bezlitosny sposób rozprawia się Bitow z ludzkością. Z kart jego powieści przebijają ocena człowieka według kryterium ekologicznej funkcjonalności. W ocenie tej człowiek jest „zwierzęciem niesprawnym i najgorszą postacią życia – typem bezwzględnie destrukcyjnego hiperpasożyta”⁴⁴. O złej adaptacji człowieka w przyrodzie świadczy dominacja gatunku *homo devastans*, „ujemny bilans genetyczny, energetyczny i materiałowy jego pobytu na Ziemi oraz schorowana nadpopulacja”⁴⁵. Mizantropia, a może raczej dokonana w makroskali obiektywna ocena moralna gatunku ludzkiego w biosferze przybiera rozmiar zdecydowanego obrzydzenia i nienawiści do człowieka (motyw antropofagii). Ten stopień mizantropii można uznać za objaw niemal patologiczny. Jednak Bitow – pisarza o wyjątkowej wrażliwości na stan środowiska naturalnego, w tym krzywdę zwierząt – w dużej mierze usprawiedliwia obserwowana przez niego rosnąca klęska ekologiczna, będąca punktem wyjścia do tak gorzkiej oceny człowieka.

Twórczość Bitowa wpisuje się w prąd literacki zwany panekologizmem⁴⁶. Trylogia *Nawiedzeni* staje się intelektualnym analogonem „dwujęzyczności”, rozumianej jako głos w szerszym dialogu kulturowym. Do głosu dochodzi tutaj dialog pomiędzy nauką (etologia i ekologia) a sztuką (dziełem literackim), co – do pewnego stopnia – oddaje istotę zagadnienia dwóch kultur Charlesa Snowa. W dialogu tym zarówno język literatury, jak i język nauki znajdują się na takim samym poziomie – stają się równorzędne. Dwa pierwsze utwory trylogii są rodzajem metaforycznej eseistyki, a trzeci jest przykładem powieści dekonstrukcyjnej. Wykorzystanie chwytów typowych dla eseju po-

⁴² Tamże, s. 79.

⁴³ *Słownik bioetyki, biopolityki i ekofilozofii*, red. M. Ciszek, Warszawa 2008, s. 124.

⁴⁴ J. Wawrzyniak: *Teoretyczne podstawy neonaturalistycznej...*, s. 213.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ И.С. Скоропанова, *Русская постмодернистская литература: новая философия, новый язык*. Санкт-Петербург 2002, s. 312–318; Г.С. Миронова, *Панэкологические мотивы в романе А. Битова «Оглашенные»*, [w:] *Природа и человек в художественной литературе...*

zwala pisarzowi „wygłosić” cykl wykładów z ekologii w połączeniu z etologią, estetyką ekologiczną i ekoetyką. W *Nawiedzonych Ziemiach* stanowi jednorodny ekosystem. Bitow dowodzi, że człowiek wskutek postępu technicznego swą terytorialną niszę ekologiczną – habitat – poszerzył do rozmiarów planety, wypierając z niej inne gatunki. Tym samym zakłócił równowagę w przyrodzie „imperialistycznym” do niej nastawieniem. Rodzaj świadomości ekologicznej polegającej na nieczynieniu szkody żywym istotom, przekształcanie świata bez udziału przemocy, odbudowanie naruszonego ziemskiego ekosystemu, godzenie potrzeb ludności z możliwościami biosfery – wszystko to, wierzy pisarz, umożliwi ludzkości przejście do panekologicznego modelu egzystowania.

Przegląd literatury rosyjskiej, głównie na przestrzeni XX wieku, pozwala stwierdzić, że ekologia jest jednym z głównych tematów, a motywy ekologiczne to motywy wędrowne. Zwłaszcza literatura drugiej połowy XX stulecia znajduje się pod bezpośrednim wpływem wzniosłych haseł ekoetycznych.

Резюме

Экологические проблемы в русской литературе. С Антона Чехова по Андрея Битова

Автор статьи на основании убеждений польского исследователя (Яна Дембовского) о том, что православный менталитет давно сформулировал идеи играющие теперь важную роль в экологическом движении, прослеживает русскую литературу с конца XIX до конца XX веков. Настоящие рассуждения доказали, что русские писатели выдвинули экологическую позицию, призывали к уважению Матушки-Земли, создали модель экологического мышления, которая является основой современного движения прав животных, растений и целой природы.

Summary

Ecological problems in Russian literature. From Anton Chekhov to Andrei Bitov

The author of the paper, powered by Polish researcher's (Jan Debowski) belief that Eastern Orthodox Church's mentality had long ago spelled out some ideas which are nowadays considered crucial among ecological movements, performs an overview of Russian literature from the end of XIXth century to the end of the XXth century. Presented speculations prove that Russian writers had promoted a pro ecological attitude, pleaded for respect for Mother Earth, constructed a model of ecological thinking, which states a foundation of modern movement for animals', plants and general nature's rights.

